

УДК 343.2(091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.7>

**ПРОФЕСОР О.Ф. КІСТЯКІВСЬКИЙ:
ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПЛАСТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
(до 190-річчя від дня народження)**

Проф. О.Ф. Кістяківський

Харитоновна О.В.,*кандидатка юридичних наук,**доцентка кафедри кримінального права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9438-4575>

Харитоновна О.В. Професор О.Ф. Кістяківський: переосмислення пластів української історії (до 190-річчя від дня народження).

У статті аналізується життєва та наукова біографія видатного українського криміналіста, професора Університета Св. Володимира Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885), крізь призму генеалогії його сім'ї, яка подарувала світові визначну наукову династію, та реставрацію тих наукових і політичних контекстів, в яких відбувалася його академічна діяльність. Авторка шукає місце біографії вченого на більш широкій мапі світового наукового розвитку, демонструє суголосність та розбіжності його поглядів з важливими методологічними розвилками правової науки, підсвічує паралелі між його науковим світоглядом та сучасними науковими концепціями.

Серед важливих ідей у наукових пошуках професора О.Ф. Кістяківського авторка називає його увагу до ембріології права – сумлінну роботу з матеріалами звичаєвого права і, завдяки цьому, здатність до більш широкого бачення джерел кримінального права; операціоналізацію історичного та порівняльного методів у кримінальному праві таким чином, щоб віднайти «загальне кримінальне право», «загальні начала справедливості у різноманітні права всіх часів і народів» – ідеї, суголосні з інтернаціоналізацією сучасного кримінального права та універсалістськими трендами у його розвитку; вдалу інтеграцію догматичного та соціо-

логічного вивчення кримінально-правових явищ з метою якісного розширення евристичних горизонтів; незмінну гуманістичну спрямованість його наукових досліджень та її потужний вплив на розвиток кримінально-правової теорії та практики.

Наукова розвідка авторки супроводжується висуненням цікавої гіпотези, що стосується родоvodu О.Ф. Кістяківського і ґрунтується на його документах, пов'язаних з історією повсякденності і увагою до мікро-історії, яка дає можливість переосмислювати деякі пласти макро-історії і по-новому оцінювати ті чи інші її інтерпретації. Здійснена на стику співставлення сімейних свідчень та сімейних наративів батька та правнучки Олександра Федоровича Кістяківського, розвідка авторки пропонує сміливу версію пов'язаності родоvodu Кістяківських з фігурою Олександра Безбородька, представника української козацької шляхти, князя і канцлера Російської імперії, і пропонує подальшим дослідникам нові шляхи для наукових пошуків та інсайтів.

Ключові слова: Кістяківський Олександр Федорович, кримінальне право, кримінально-правові погляди, наукова біографія, наукова спадщина.

Kharytonova O.V. Professor O.F. Kistiakevskyi: reconception of the layers of Ukrainian history (for the 190th anniversary).

The article analyzes the life and scientific biography of the prominent Ukrainian criminologist,

professor of the University of St. Volodymyr Oleksandr Fedorovych Kistiakiwsky (1833–1885), through the prism of the genealogy of his family, which gave the world a remarkable scientific dynasty, and the restoration of those scientific and political contexts in which his academic activity took place. The author searches for the position of the scientist's biography on a broader map of world scientific development, demonstrates the consonance and dissonance of his views with important methodological crossroads of legal science, highlights the parallels between his scientific worldview and modern scientific concepts.

Among the significant ideas of the scientific researches of professor O.F. Kistiakiwsky the author calls his attention to the embryology of law – conscientious work with the materials of customary law and, thanks to this, the ability to have a broader vision of the sources of criminal law; operationalization of historical and comparative methods in criminal law in such a way as to find «general criminal law», «general principles of justice in the diversity of law of all times and peoples» – ideas, consistent with the internationalization of modern criminal law and universalist trends in its development; successful integration of dogmatic and sociological study of criminal law phenomena with the aim of qualitative expansion of heuristic horizons; the constant humanistic focus of his scientific research and its powerful influence on the development of criminal law theory and practice.

The author's research is proposed an interesting hypothesis concerning the genealogy of O.F. Kistiakiwsky and based on ego-documents related to the history of everyday life and attention to micro-history, which makes it possible to rethink some layers of macro-history and to evaluate certain interpretations of it in a new way. Carried out at the junction of the comparison of family narratives of the father and great-granddaughter of Oleksandr Fedorovych Kistiakiwsky, the author's investigation offers a bold version of the connection of the Kistiakiwsky genealogy with the figure of Oleksandr Bezborodko, a representative of the Ukrainian Cossack nobility, prince and chancellor of the Russian Empire, and offers further researchers new paths for academic searches and insights.

Key words: Kistiakiwsky Oleksandr Fedorovych, criminal law, criminal law views, scientific biography, academic heritage.

У березні 2023 року виповнилося 190 років від дня народження Олександра Федоровича Кістяківського – видатного криміналіста XIX століття, професора Київського університету Св. Володимира, чие ім'я тісно пов'язане з осмисленням універсалістських тенденцій у кримінальному праві, масштабним баченням загальних закономірностей і процесів розвитку правової практики та теорії, серйозною увагою до ембріології кримінально-

го права, візіонерською здатністю крізь вивчення звичаєвого права проглядати контури майбутніх тектонічних зсувів у правовій площині, відчувати спроможність права діяти автономно, без жорсткої прив'язки до держави, з глибокою повагою як до історичного коріння і наступності у праві, так і до соціальної гущини правового буття, зумовленості правових норм історико-соціальними процесами, схильністю до цілісного, інтегрованого бачення права і його гуманістичної серцевини, що тягнє до давньоримського Цельсового імперативу «Jus est ars boni et aequi» – «Право – це мистецтво добра і справедливості».

Коли у липні 2023 року на світових кіноекранах з'явилася прем'єра стрічки Крістофера Нолана «Оппенгеймер», знята за мотивами реальної історії проєкту про створення атомної бомби «Манхеттен», нерв масової культури, натягнутий, як струна, ядерним шантажом Російської федерації, одразу знову затремтів оцінками фігури «батька атомної бомби» Роберта Оппенгеймера та його команди. Помітним членом цієї команди був Джордж Кістяківський, син Богдана Кістяківського і онук Олександра Кістяківського, представник унікальної української наукової династії. Видатний фізико-хімік, професор Гарварду, він був запрошений до проєкту і керував відділом вибухових речовин. Саме його наукові відкриття дозволили завершити створення атомної бомби і провести її перше випробування. Вмотивований під час її розробок ідеями боротьби з германським нацизмом, пізніше Джордж Кістяківський приєднався до громадської організації вчених «Союз за придатний для життя світ» і активно виступав проти гонки озброєнь, був членом Агенції США за контролю за роззброєнням.

Моя тренувана пам'ять дослідниці одразу зшиває дивними нитками долі парадоксальні паралелі: онук одного з видатних криміналістів-гуманістів, автора «Дослідження про смертну кару» (1867) – унікального за своїм історичним охоптом і гуманним мейнстрімним нарративом нарису про історію цього покарання – Олександра Кістяківського (1833–1885) – стає творцем найнебезпечнішої зброї, якою наразі Росія погрожує українцям і усьому світові, поставивши його на межу ядерної катастрофи. Ця паралель викликає невпинні роздуми про «метелик Бредбері», про те, що коливання крильцями кожного метелика може в майбутньому викликати страшну бурю, і що кожна «програма дій» відгукається потім десь у всесвіті, і що важливо у цих ситуаціях розлому знаходити сили йти за архетипом «добра і справедливості».

Олександр Федорович Кістяківський, ініціатор і голова Київського юридичного товариства, на одному із засідань цього товариства представив доповідь «Про значення і цілі юридичних товариств в правовому житті нашої вітчизни і про їх стосунок до судової реформи» (1880). У ній він

зазначав, що юридичні товариства є «складом встановлених сил і ґрунтової роботи», і що ця робота дає можливість наповнити теорію кров'ю дійсного життя, уникаючи захмарності і трансцендентальності, і у той же час юридична практика в цій роботі здатна одухотворюватися духом ідей і звільнятися від рутини, несвідомості і безпринципності [1]. Пізніше його син, Богдан Кістяківський, талановитий філософ права і послідовник неокантіанства, в есеї «На захист права» звернув увагу на те, що право є єдиною соціально дисциплінуючою системою, і що, на превеликий жаль, «російська інтелігенція ніколи не поважала права і не бачила у ньому цінності, і що «з усіх культурних цінностей право знаходилося у неї в найбільшому загоні». Втім, каже Богдан Кістяківський, «будь-яка суспільна організація потребує правових норм, тобто правил, регулюючих не так внутрішню поведінку людей, що становить завдання етики, як зовнішню. Визначаючи зовнішню поведінку, правові норми, однак, самі не є чимось зовнішнім, оскільки вони живуть передусім у нашій свідомості і є такими ж внутрішніми елементами нашого духу, як і етичні норми. ... Між тим ... наша інтелігенція вважала правом лише ті зовнішні, неживі норми, які так легко укладаються у статті та параграфи писаного закону чи якогось статуту. Надзвичайно характерно, що поряд із прагненням побудувати складні суспільні форми виключно на етичних засадах, наша інтелігенція у своїх організаціях виявляє разючу пристрасть до формальних правил та докладної регламентації; у цьому випадку вона виявляє особливу віру у статті та параграфи організаційних статутів. Явище це, що може здатися незрозумілим протиріччям, пояснюється саме тим, що в правовій нормі наша інтелігенція бачить не правове переконання, а лише правило, що отримало зовнішнє вираження. Тут ми маємо один із типових проявів низького рівня правосвідомості. Як відомо, тенденція до докладної регламентації та регулювання всіх суспільних відносин статтями писаних законів властива поліцейській державі, і вона становить відмінну ознаку його на протигагу державі правовій» [2].

Поза сумнівом, погляди Богдана Кістяківського зазнали впливу поглядів батька і того оточення Київської Старої громади, до якого він належав і одним із важливих центрів якої дим Кістяківських був¹.

Останніми роками продовжують з'являтися наукові розвідки, засновані на так званих «его-документах» – щоденниках, листах, мемуарах, де діапазон життя Громади постає у всій своїй масштабності – від темпорального аналізу феномену професорської культури з високим ступенем саморефлексії [3] до значення музики у повсякденному житті київської інтелігенції на прикладі щоденника О.Ф. Кістяківського [4]. Зрештою, виникають у науковому полі дослідження, які роблять видимою жіночу історію [5]. Так, зокрема, на основі листів Олександри Іванівни Кістяківської до свого чоловіка Олександра Федоровича реконструюється повсякденне життя, висвітлюється приватний простір того періоду, який залишався «за кадром» [6].

Ретельне вивчення его-документів дає можливість піти вглиб історії української національної ідеї, по-новому осмислювати і повертати ті пласти, які довгий час залишалися поза фокусом дослідницької уваги. Так, у щоденнику чиновника Половцова, який приїхав з сенаторською ревізією до Київської та Чернігівської губерній, залишається скупий запис у лютому 1881 року, що приходив Кістяківський просити панахиду по Шевченку [7]. Реставрація контексту того часу, пов'язаного з боротьбою киян за право вшанувати пам'ять Тараса Шевченка, стає можливою завдяки нотаткам О.Ф. Кістяківського у його щоденнику від 28 лютого 1883: «У 1881 р. нам з великим зусиллям вдалося схилити владу київську на дозвіл урочистої панахиди за Шевченком. Цьому дозволу багато допоміг Половцов... Я особисто ручався йому, що порядок буде дотримано сповна...» [8, с. 395]².

О.Ф. Кістяківський в молоді роки служив у Сенаті в Петербурзі під керівництвом Половцова, і у зв'язку з приїздом останнього до Києва 1880 року занотував у своєму щоденнику: «О.О. Половцов – людина, з якою я перебував у певних стосунках. Це діялося у 1860 р. Я був помічником секретаря у загальному зібранні перших 3-х департаментів Сенату. Половцова призначено було обер-секретарем. Він не звертав на мене жодної уваги. Я, як молода людина, через це ображався. Коли з'явилися перші мої статті в «Журнале Минист[ерства] юстиции» про англійське судочинство, він їх помітив і, зустрівши мене, став розмовляти зі мною ласкаво, обійняв мене за талію рукою та пройшов зі мною канцелярією. Це мене розлютило. Я був

¹ Так, зокрема, відомий історик В. Антонович був хрещеним батьком Богдана Кістяківського, а його дружина Варвара Іванівна і дружина Кістяківського Олександра Іванівна – також активні учасниці громадських, зокрема, освітніх, проектів – були рідними сестрами і приходилися двоюрідними сестрами Павлу Платоновичу Чубинському – автору українського гімна. В архіві О.Ф. Кістяківського зберігаються листи Павла до «любої сестри Лесі» - Олександри Іванівни Кістяківської. Втім, залишається історичною загадкою, яким чином утворилися, ймовірно, «false memories», які кочують з одних джерел до інших, де згадується, що Варвара та Олександра походили з роду остзейського барона фон Міхеля, також є згадки, де їх називають доньками майора Йогана фон Міхеля або штабс-капітана арештантської роти фон Міхеля. Батько Павла Чубинського Платон мав єдиного брата Івана, і, вбачається, Олександра Іванівна та Варвара Іванівна були його доньками. Тож, дослідникам ще належить з'ясувати, яким чином сестри Чубинські перетворилися на німкеня, адже подекуди у джерелах згадується також ніби-то «мать их была немкою».

² Панахида так і не відбулася через вбивство царя Олександра II.

не стільки юним, скільки молодим душею і недосвідченим у житті. Я думав: полюби мене чорненьким, а біленьким будь-хто мене полюбить» [8, с. 317-318].

В цій гіркій фразі, увіковіченій Миколою Гоголем у «Мертвих душах», відбивається, здається, глибока колоніальна тінь тогочасної Російської імперії і завуальований, непроговорений до кінця колоніальний біль професора, який закликав, що «прийшов час розпочати епоху завоювань культури і цивілізації. Прийшов час ставити славу вітчизни, успішної в цивілізації, вище за славу вітчизни, успішної на полі битви. Настав час більше прославляти вітчизну розумом, ніж кулаком». Нині ці заклики професора спинити нескінченні завоювання чужого і розвивати власну культуру і цивілізацію звучать страшним пророцтвом. Періодично виринаючи у його щоденнику спогади оголюють ту приховану напругу, яка завжди існувала між російськими та українськими інтелектуальними елітами. У своєму щоденнику проф. О.Ф. Кістяківський з боєм згадує сутичку з криміналістом проф. І.Я. Фойницьким, який дорікнув йому, що «Ви - малорос», вкладаючи у це принизливу інтенцію [9, с. 411-416].

Залишилася ув історії і ситуація, коли у 1882 році О.Ф. Кістяківський разом із декількома іншими добродіями намагався на пожертвування відкрити двокласну школу в Шевченковому селі. Справа тягнулася три роки, але з добрих намірів нічого не вийшло: міністр внутрішніх справ заборонив це робити. Лише через чотирнадцять років школа, нарешті, була відкрита [10].

Як зазначає Сьюзен Хейман, дослідниця наукової творчості Богдана Кістяківського, у книзі «Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату» [11], основною формою протистояння авторитарній спокусі для Б. Кістяківського є конституціоналізм і федералізм, котрі розуміються не просто як соціальні інститути, але й як принципи, стратегії, технології трансформації авторитарних режимів у правові, протипоставлені технологіям, революції й мобілізації. Ненасильницький і поступовий характер суспільних перетворень у душі правової і соціал-демократичної парадигми припускав стратегію поглиблення, культивування і вирощування правових відносин в авторитарному суспільстві на протигагу революційно-апокаліптичній установці на повне руйнування сформованих інституціональних основ майбутньої правової держави. Думається, що дані погляди Богдана Кістяківського багато в чому є розвитком батькової віри у силу еволюції під впливом розуму і культури.

Олександр Кістяківський був людиною свого часу, вихованцем XIX століття, «довгого XIX століття», за класифікацією Еріка Хобсбаума, яке було часом домінування імперій та ідей Просвітництва з їх раціональністю та тяжінням до історизму.

Праці О.Ф. Кістяківського, в яких стверджувалася необхідність використання історичного методу в кримінальному праві, збагачували вітчизняну науку новою історичною методологією, яка в цей час інтенсивно розвивалася в європейській науці. О.Ф. Кістяківський заявляв, що «тільки історія може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і стану його в попередні періоди». Він підкреслював, що процес розвитку і видозміни кримінального права є процес органічний, тобто такий, що відбувається по незмінних законах, властивих природі людських суспільств. Однією з його ключових ідей була ідея історичної наступності в кримінальному праві. За його словами, «...наука є історичний продукт, зростанню якого поступово сприяють цілі генерації» [12]. Переконаність вченого у поступовості розвитку одних форм правового життя з інших, що їм передують, дозволили сучасникам назвати О.Ф. Кістяківського одним із найбільш ранніх представників доктрини еволюціонізму у вітчизняній кримінально-правовій науці.

Лише згодом XX століття привносить дискретність, важливість розривів, а не наступності. Томас Кун в «Структурі наукових революцій» (1962) спирається на концепти «парадигми», «нормальної науки» і «наукових революцій» – етапів розриву, коли відбувається зміна пояснюючих парадигм. Мішель Фуко в кінці 1960-х починає використовувати термін «археологія знання», намагаючись підкреслити, що це тип аналізу, принципово відмінний від вивчення історії ідей в плані їх еволюції, він зміщує фокус, досліджуючи зрушення не крізь призму часу, а з урахуванням рівня аналізу, коли відповідь на питання, як ті чи інші об'єкти стали об'єктами нашого пізнання, відшукується всередині них самих. Звичне для О. Кістяківського поняття «формацій» у Фуко зникає. Натомість, виникає поняття «епістеми» – структури мислення, що виражає певний образ думок і створює мовні коди та схеми сприйняття. О. Кістяківський – продовжувач ідей Ч. Беккарія, для якого відмова від смертної кари є результатом гуманізації. М. Фуко ж переконаний, що скасування смертної кари – це результат особливої роботи мікрофізики влади, коли зникла необхідність у існуванні кривавого театру підтвердження влади, яким було людське тіло, і політично та економічно ефективним стало використання сучасних в'язниць та інших дисциплінарних практик.

Нормальна реставрація контекстів дає можливість побачити ті чи інші події чи погляди під відповідним кутом зору, який створює об'ємне, всеосяжне сприйняття. Розуміння укоріненості О. Кістяківського в цінностях епохи Просвітництва створює адекватну пояснювальну модель його концепції покарання, заснованій на виправній ролі останнього. Олександр Федорович був поборником гуманного пенітенціарного режиму

та вимагав організації системи патронату після звільнення з в'язниці. Гуманний підхід до покарання особливо проявлявся у О.Ф. Кістяківського по відношенню до неповнолітніх. На думку його учня Л. Білогриць-Котляревського, «...в області кримінальної політики він не мав суперників у російській науці. Перевага його праць у цій області значною мірою пояснюється його рівним, теплим відношенням до занепаłego ближнього. В останньому він завжди визнавав людину, яку треба виправляти вживанням доцільних заходів, а не страчувати, тому що самі тяжкі злочинці, як глибоко вірив Олександр Федорович, здатні до виправлення» [13, с. 246]. Прочитані професором на користь Рубежівської колонії Києва для малолітніх злочинців лекції склали окрему монографію «Молоді злочинці й установи для їх виправлення, з оглядом російських установ» (1878). Ця робота О.Ф. Кістяківського відрізнялася фундаментальністю та повнотою, невідомою раніше вітчизняній літературі з цього питання.

Дослідження его-документів, пов'язаних з науковою династією Кістяківських, демонструє, скільки уваги приділяли дітям в сім'ї Кістяківських, якими важливими питаннями вважалися освіта та виховання дітей. Щоденник О.Ф. Кістяківського містить багато деталей про спілкування з дітьми. Цікавою деталлю ділиться також і Джордж Кістяківський в одному з своїх інтерв'ю: він каже, що оскільки на той час був розлучений, однією з умов його переходу з Гарварду на роботу до ядерної лабораторії в Лос-Аламосі була вимога про можливість перебування у нього протягом літніх канікул його доньки Віри. Влада США пішла йому назустріч, і Віра Кістяківська була єдиним підлітком, яка в такий спосіб могла перебувати на суворо засекреченому об'єкті [14]. Згодом Віра Кістяківська стала видатною фізикинею, експерткою в сфері експериментальної фізики елементарних частинок та спостережної астрофізики, першою жінкою, призначеною професором Масачусетського технологічного інституту. Вона цікавилася питаннями міжнародної безпеки в сфері озброєнь і працювала в правлінні Центру з контролю над озброєнням та нерозповсюдженням. Віра також була активісткою підтримки жінок у науці, засновницею організації «Жінки у науці і техніці» у Бостоні, Комітету Американського фізичного товариства у справах жінок-фізиків, президенткою Асоціації жінок у науці.

Переглядаючи відеозапис інтерв'ю з Вірою, записаним у 2014 році [15], я нашоувхнула на інформацію, яка може представляти неабиякий інтерес для дослідників родоvodu Кістяківських. В моїх попередніх дослідженнях (зокрема, монографії «Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень» [16]) я спиралася на спогади священника Федора

Кістяківського, батька Олександра Кістяківського, опубліковані у журналі «Киевская старина» [17], де він стверджував, що його батько Омелян Кістяківський був селянином, який служив управителем маєтку графа Іллі Андрійовича Безбородька у Стольному Чернігівській губернії, і що у 1808 році граф дав батькові «вольную», але він залишився управителем. Федір став священником, а діти його обрали шлях світського служіння і університетської науки.

Однак у вищезгаданому інтерв'ю [15] Віра Кістяківська розповідає, що її рід веде свій початок від позашлюбного сина козацької дівчини, що звалася Кістяківською, і господаря маєтку. Цей син став, коли подорослішав (хоч і був кріпаком), управителем маєтку. Коли господар маєтку помер, у його заповіті була зазначена воля, щоб цей управитель маєтку був вільний і його сім'я також була вільна, і щоб діти могли йти і здобувати освіту в церковній системі. Вони не могли одразу піти в державну систему, тому що були кріпаками, але їхні діти могли піти в державну систему і отримати університетську освіту.

Співставлення спогадів Федора Кістяківського і родинної розповіді Віри Кістяківської дає можливість висунути гіпотезу, що дід Олександра Кістяківського Омелян Кістяківський, який був управителем маєтку в Стольному і згодом отримав «вольную», був, ймовірно, позашлюбним сином Олександра Безбородька, всемогутнього канцлера Російської імперії і, по суті, її архітектором і «мозком» Катерини II. Як відомо, еліта козацької Гетьманщини стала основним «донором» імперського чиновництва, а союз з Москвою був способом протистояти Польщі. Про цей процес зрощення українськими елітами Російського імперського проекту у свій час цікаво написав Юрій Шевельов у есеї до 300-річчя Переяславської угоди («Москва, Маросейка») [18]; у даному дослідженні це цінно тим, що дає фон, контекст, розуміння ситуації, яким чином представник української козацької шляхти став архітектором російської імперської величі.

Хоча Олександр Безбородько помер у 1799 р., а, за даними Федора Кістяківського, Омелян був звільнений з кріпацтва його рідним братом Іллею Безбородьком лише у 1808 р., я схилилася до версії, що батьком Омеляна міг бути все ж таки Олександр, який ніколи не був одружений, відомий своєю цікавістю до жінок, який не залишив офіційного заповіту і все його майно, у тому числі родовий маєток Безбородьків у Стольному, відійшов братаві; як відомо, через деякий час після смерті брата Олександра Ілля Безбородько знайшов у паперах померлого записку на кшталт виразу його посмертної волі виділити певну суму з його статків на добродійність, і Ілля вирішив на ці гроші, доклавши до них свій внесок, побудувати Ніжинську гімназію вищих

наук. Він зробив це лише у 1805 році, адже справи брата і його численні статки після смерті потребували довгого впорядкування. Можливо (це лише припущення), у тих же паперах Ілля знайшов і інформацію та побажання покійного щодо управителя маєтку у Стольному і вирішив виконати братову волю. Сам Ілля Безбородько помер у 1815 р., тож очевидно, що дата звільнення Омеляна з кріпацтва пов'язана не з його заповітом. У спогадах священника Федора Кістяківського є згадки про те, як вони у дитинстві були вхожі до покоїв графа, як він дарував їм іграшки, як на Пасхальні свята їхня сім'я розговлялася разом із сім'єю графа за спільним столом. Також Ф. Кістяківський зазначає, що Омелян Кістяківський похований в паперті Андріївської церкви графа Безбородька в Стольному. Та і сам факт опублікування даних спогадів о. Федора у «Киевской старине» може свідчити про те, що сім'я Кістяківських розуміла цінність даного сімейного літопису для майбутнього вивчення. Тож, очевидно, дана гіпотеза потребує подальшої верифікації, втім, в світлі інтерв'ю Віри Кістяківської має право на існування.

Олександр Федорович Кістяківський є надзвичайно важливою фігурою з точки зору розуміння того, як формувалася і відстоювалася українська національна свідомість, якою була роль наукових еліт у плеканні того ковчегу українства, який пройшов крізь усі бурі XIX-XX ст. і який так сильно вплинув на те, щоб витримувати ті випробування, які проходить український народ зараз.

Проф. О.Ф. Кістяківський на виставці рукописів III археологічного з'їзду в Києві знайшов фоліант 1743 року «Права, за якими судиться малоросійській народ». Він здійснив його наукове видання з відповідним критичним науковим коментаторським апаратом [19], тому честь носити ім'я першого і видатного дослідника Кодексу та його джерел цілком належить йому. О.Ф. Кістяківського по праву можна назвати дослідником ембріології кримінального права, адже він серйозно займався збиранням і узагальненням матеріалів зі звичаєвого права, розробив наукову програму, «найкращу з програм такого роду» [20] для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на кримінальне право, створив при Київському юридичному товаристві спеціальне відділення, присвячене цим питанням. Він був одним з ініціаторів заснування Південно-західного відділу Російського географічного товариства, який мав виконувати функції неформальної української Академії наук. За наукову розвідку «До питання про цензуру звичаїв у народу», що стосувалася шлюбних звичаїв українців, О.Ф. Кістяківський був удостоєний срібної медалі Російського географічного товариства. 1919 року Українська Академія наук заснувала премію імені Олександра Федоровича Кістяків-

ського на відзначення наукових праць із звичаєвого права та чинного законодавства.

Ймовірно, саме робота з матеріалами звичаєвого права вплинула на світогляд вченого таким чином, що він відкидав бачення права як продукту виключно державної діяльності, ототожнення його з законом, недооцінку природного характеру прав людини. О.Ф. Кістяківський неодноразово підкреслював, що дослідники, які йдуть у глиб природи кримінального права, не повинні розуміти право тільки у виді букви закону, не повинні дотримуватися тієї точки зору, що поза законодавчими пам'ятниками криміналістові шукати нічого. Можливість вивчення кримінального права найвіддаленіших періодів він бачив у здатності криміналіста «черпати свій матеріал не з одних законодавчих пам'ятників, а і з інших джерел, а саме: з літературних і навіть предметних пам'ятників даного народу» [21, с. 29]. В якості джерел кримінального права О.Ф. Кістяківський розглядав закони писані, закони, встановлені звичаєм, і судову практику. Дещо пізніше, на початку XX ст., в роботах Ойгена Ерліха, австрійського правознавця, який під час роботи у Чернівецькому університеті започаткував там новий навчальний курс з «живого права», ми побачимо певну суголосність з ідеями О. Кістяківського. Вихід у світ у 1913 р. роботи Ерліха «Основоположення соціології права» знаменував закріплення у науковому ландшафті більш менш стрункої соціолого-правової концепції, заснованої на критиці догматизації права і оспорюванні визначення права як суто примусового порядку, встановлюваного і підтримуваного державою. І хоча визначний спір Ерліха, з його концепцією живого права, і Кельзена, прихильника юридичного позитивізму, змушував багатьох дослідників визначати їх як антагоністів, пізніше з'явилося бачення (Б. Таманага, М. Антонов) [22, 23], згідно з яким концепція Ерліха інтерпретується як така, яка навряд чи повністю відкидає значення офіційного права і скоріше дає можливість шукати відповідні правила, які можуть збалансувати конкретні інтереси певної справи із загальним інтересом, що захищається правопорядком.

В цій ситуації варто зауважити, що подібне балансування намагався набагато раніше шукати і О.Ф. Кістяківський. У його кримінально-правових поглядах помітний певний зсув від догматичного методу до аналізу суспільної природи кримінального права, він одним з перших збагнув необхідність розкриття соціального змісту кримінального права та його норм, наблизившись, таким чином, до найкращої частини вчення соціології права. Водночас, цю межу між догматичною і соціологічною візією права у вченні О.Ф. Кістяківського навряд чи варто бачити як герметичну, непроникну.

Скоріше, ця межа осмислюється ним як мембрана. Тому у його дослідженнях ми знаходимо здебільшого інтегрований підхід до вивчення кримінально-правових явищ: він реалізує його шляхом вдалого поєднання юридичного і соціологічного аналізу.

Окрім використання юридичного і соціологічного інструментарію, неабиякий вплив О.Ф. Кістяківський здійснив на процес становлення у вітчизняній кримінально-правовій науці компаративістського методу. Перебуваючи у 1871–1873 рр. в закордонному науковому відрядженні, він відвідував юридичні студії у Віденському, Гейдельберзькому, Берлінському, Неаполітанському, Римському університетах. Олександр Федорович був прекрасним знавцем кримінального законодавства і наукової літератури Італії, Німеччини, Англії, Франції.

Прикметно, що звертаючись до західноєвропейських наукових досягнень, він застерігав від механічного копіювання іноземного досвіду, стверджуючи, що «перенесена установа, подібно пересаженому з іншого клімату дереву, без дбайливого догляду, без застосування національних заходів може виродитися і дати погані плоди» [24, с. 3]¹.

Проф. О.Ф. Кістяківський впроваджував у кримінально-правову науку порівняльний метод з метою пошуку «начал справедливості» у тих загальних нормах права, які можна виділити з «різноманіття всіх часів і народів», і на основі цих пошуків він концептуалізував поняття «загального кримінального права» [25]. Безумовно, він не є піонером у застосуванні компаративно-

го методу, проте масштаб і глибина його думки про зв'язок і навіть спорідненість кримінальних законодавств і про визначеність їх історичного розвитку загальними законами була на момент написання його трудів абсолютно вражаючою. Ймовірно, на сучасному етапі розвитку кримінального права ці його ідеї найтісніше перегукуються з ідеями професорки Колеж де Франс Мірей Дельмас-Марті, яка, на жаль, пішла від нас на початку 2022 р., але дослідження якої стали точкою входу в дискурс, що стосується дійсної універсальності кримінального права [26]. На думку М. Дельмас-Марті, саме права людини є яскравим універсалістським натхненням в сучасному праві. І, незважаючи на усі розчарування у цій сфері, вона вірила, що право не формується виключно грою примусових сил та суспільних інтересів. Інакше, - вважала вона, - право не змогло б зробити суспільство справжньою «спільнотою». Ця «спільність», «загальність» камертоном звучить у О.Ф. Кістяківського.

У підсумку мені хотілося б уникнути банальних висновків про актуальність наукової спадщини О.Ф. Кістяківського в сучасних умовах, про необхідність зберігати золотий фонд нашої науки, про ті його наукові інтуїції, які пройшли випробування часом і які нам ще належить осмислити.

Скоріше, я прагнула показати його фігуру, разом з його життєвою та науковою біографією, поміщену у набагато ширший історичний та науковий контекст, побудувати мапу, на якій помітні розвилки юридичної методології, суголосність та, навпаки, розбіжність і напруга між певними науковими концептуалізаціями та інтерпретаці-

¹ Дана цитата О.Ф. Кістяківського мимоволі викликає у моєї пам'яті події буквально напередодні повномасштабної війни Росії проти України (доля дарувала дивні зустрічі, мабуть, щоб під час війни було за що триматися): на кафедральну пошту мені надійшов лист від священника Захарія Залізного. Він повідомив мені, що служить у храмі, поруч з яким минало дитинство О.Ф. Кістяківського і де служив священником його батько о. Федор. Щоправда, цей старовинний дерев'яний храм був у дуже поганому стані, і щоб врятувати від остаточної руйнації, його з Городища на Чернігівщині перевезли до Києва, відтепер це Свято-Миколаївський храм у Пирогові – Національному музеї народної архітектури та побуту України. Даний факт важливий з точки зору того, що церкву вдалося вберегти. Але... Перевезення її з її споківичного місця, штучне розміщення у чужому музейному просторі – це якось болісно відгукується в мені. Такий підхід, немов вирване з своєї землі дерево, нагадує мені колоніальний прийом «екзотизації», нехай безсвідомої, коли в гонитві за «місцевим колоритом» чуже око художника висмикує «кадр з життя», проте під свій смак, без урахування всього того пласту, на якому він тримається. Адже, коли ми говоримо про справжнє «збереження спадщини» – то це має бути не так розвиток столичного музею, доволі успішного, як увага і розвиток того місця, де та спадщина народилася і жила. О. Захар шукав інформацію про місце поховання матері О.Ф. Кістяківського – оскільки біля могили вченого на Байковому цвинтарі (могила його неподалік від могили Лесі Українки, на весіллі батьків якої професор був свідком) знаходиться ще одна безіменна могила. Я поділилася даними з некрологу І. Лучицького на смерть О.Ф. Кістяківського, де він повідомив, що Олександра Федоровича поховали біля могили покійної матері. Тож, скоріше за все, це її могила. Втім, залишається невідомим, чому мати О.Ф. Кістяківського похована у Києві, адже вона проживала на Чернігівщині, згадки про це зустрічаються у щоденнику професора. Ймовірно, це ще належить з'ясувати. Взагалі, українцям ще необхідно дослідити свій некрополь. У виданні «Некрополь на Байковій горі», яке склав Віктор Жадько і видав у 2008 р., на жаль, про могилу О.Ф. Кістяківського згадується лише у план-схемі ділянок цвинтаря. Поза тим, є в Україні і важливі приклади суспільних ініціатив з розвитку меморіальних практик – стараннями й коштом товариства «Чернігівського земляцтва» у Києві у 2015 р. по вулиці В. Антоновича на будинку 14-б, який будував О.Ф. Кістяківський, відкрито меморіальну дошку йому роботи скульптора В. Шура. Щоправда, дозволу на її встановлення «Чернігівське земляцтво» і проф. М. Ткач подвижницьки добивалися аж вісім років. Окрім того, спосіб пам'ятування – це не тільки дошки й пам'ятники, це постійна увага до наукової спадщини, її аналіз і переосмислення, які роблять її живою і близькою. В цьому плані важливо відзначити роботи, наприклад, проф. Павла Берзіна, який так багато зробив для системного вивчення Київської школи кримінального права і спадщини О.Ф. Кістяківського, зокрема (Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 роки), К.: Дакор, 2013).

ями, які і роблять живою наукову тканину, які гальванізують наше переосмислення історії, долають інертність завчених звичних стереотипів, розпрощатися з якими так само складно, як і відмовитися від частини уявлень, які склали наше життя.

Втім, краса науки, якій так віддано служив професор О.Ф. Кістяківський, у тому і полягає, що свобода думання розгерметизовує наші «бульбашки», дає нам можливість бачити ширшу картину світу і йти туди, де все звичне стає новим, а «сліпі плями» наповнюються сяянням натхнення й труда.

Завершити хотілося б цитатою з щоденника вельмишановного професора: «...я убежден в том, что, если во мне не иссякнет дыхание жизни, я завоюю себе своими трудами то место и ту часть, которые должны мне принадлежать. Или я ошибаюсь? О, не допусти, судьба...» [9, с. 83].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кістяковський А.Ф. О значении судебной реформы в деле улучшения уголовного правосудия: (Речь, произнес. на торжеств. акте ун-та Св. Владимира 9-го нояб. 1869 г.). К.: Унив. тип., 1870. 60 с.
2. Кістяковський Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). М. 1909 г.
3. Ворожбит І. Темпоральність як механізм організації соціального часу професурою Університету Св. Володимира: О.Ф. Кістяківський. Україна у світовій історії. № 3 (52). 2014. С. 108–117. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33688555.pdf>.
4. Мусяченко О.С. Музика у повсякденному житті київської інтелігенції на сторінках щоденника О.Ф. Кістяківського. Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27.05.2015, м. Київ. С. 234–243. URL: <https://core.ac.uk/download/33690886.pdf>.
5. Нікітенко А.І. Жіноцтво в благодійній та освітній діяльності Київської старої громади (70–80-ті рр. XIX ст.). URL: <https://oaji.net/articles/2017/4767-1494768348.pdf>.
6. Нікітенко А.І. Подружнє життя очима дружини громадівського інтелігента у 70-80-х роках XIX століття (за матеріалами листів О.І. Кістяківської). URL: <https://oaji.net/articles/2017/4767-1497632427.pdf>.
7. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Поговцова (жовтень 1880 – травень 1881). Упоряд.: Марина Будзар, Євген Ковальов, Дарина Терещенко. Київ: StreamARLine, 2019. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28860/1/M_Budzar_E_Kovalov_SRKCHG_IFF_UG.pdf.
8. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упоряд. В.С. Шандра (старш. упоряд.), М.І. Бутич, І.І. Глизь та ін. К.: Наук. думка, 1995. Т. 2: 1880–1885. 584 с. URL: <http://history.org.ua/Libria/UA/5-12-004325-9/5-12-004325-9.pdf>.
9. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упоряд. В.С. Шандра (старш. упоряд.), М.І. Бутич, І.І. Глизь та ін. К.: Наук. думка, 1994. Т. 1: 1874–1879. 647 с. URL: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Кістяківський-О.-Ф.-Щоденник-Т.1-1994.pdf>.
10. Довідка про історично-краєзнавче дослідження щодо обґрунтування символіки Шевченківської сільської ради. URL: <https://shevchenkove-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-23-05-43-24-09-2019/>.
11. Хейман С. Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату [Текст]: пер. з англ. / Сьюзен Хейман. К.: Основні цінності, 2000. 302 с.: фотогр. (Серія «Спадщина»; кн. 9). – Пер. изд.: Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism / Susan Heuman. – Cambridge, Massachusetts, 1998.
12. Кістяковський А.Ф. Уголовное право Италии. (Пессина и современное движение итальянского уголовного права и науки). Судебный журнал. 1873. № 4. С. 46.
13. Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А.Ф. Кістяковського // Киевская старина. 1885. Кн. 6.
14. George Kistiakowsky's Interview. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/voices/oral-histories/george-kistiakowskys-interview/>.
15. Vera Kistiakowsky's Interview. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/voices/oral-histories/vera-kistiakowskys-interview/>.
16. Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О.В. Харитоновна. Х.: Право, 2010. 252 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4163/1/Haritonova_2010.pdf.
17. Воспоминания священника Федора Кістяковського. Киев. старина. 1895. Кн. 1 URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1895/pdf/kievskaya-starina-1895-1-D-\(0056-0075\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1895/pdf/kievskaya-starina-1895-1-D-(0056-0075).pdf).
18. Шевельов Ю. Москва, Маросейка. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/statti/moskva-marosejka/>.
19. Права, по которым судится малороссийский народ: Высочайшим всепресветлейшей, державнейшей Великой Государыни Императрицы Елизаветы Петровны, самодержицы всероссийской, ее императорского священней-

- шого Величества повелением: Из 3 кн. / Под ред. А.Ф. Кистяковского. К.: Унив. тип., 1879.1054 с.
20. Лучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. Киевская старина. Кн. 1. С. 83.
21. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая: Учеб.: 3-е изд. К.: Тип. Иогансона, 1891.
22. Tamanaha B.Z. A Vision of Social-Legal Change: Rescuing Ehrlich from «Living Law». Law and Social Inquiry. 2011. No 1. С. 297–318. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1689669.
23. Антонов М. Ойген Ерліх про закон і правосуддя. Філософія права і загальна теорія права. No 2/2012. С. 356–368. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/download/184037/183798>.
24. Кистяковский А.Ф. Возможно ли у нас отделить экзамены юристов от преподавания и ввести государственные экзамены на судебные должности. Судебный вестник. 1876. № 40.
25. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. 2-е испр. и значит. доп. изд. К.: Тип. Давиденко, 1882. 930 с.
26. Дельмас-Марті М. Креолізація поняття человечества. Курьер ЮНЕСКО, апрель-июнь 2018. С. 42–46.